

ԼԵՁՈՒԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՅԼ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ^(*)

Այս բոլոր նախապատրաստական աշխատութիւններից յետոյ անցնենք թուել այն փոխառութիւնները՝ որ հայերէն լեզուն կատարել է կովկասեան լեզուներից։ Այստեղ դնում ենք նախ հիւսիսային կով-

կասեան փոխառութիւնները, յետոյ վրացական անձանօթ լեզուից փոխառութիւնները, երրորդ՝ զուտ վրացական փոխառութիւնները։

Ա. Հիւսիսային կովկասեան փոխառութիւններ

1. աթուր «ոտք»	8. կարաս
2. արջն «սեւ»	9. կարասի
3. արջասպ	10. հաճար
4. աք «ոտք»	11. ճայղ «ցեխ»
5. բոկեղ «հացիկ»	12. մոծակ
6. եղ «մէկ»	13. ուղիս
7. խոտ	

Բ. Հարաւային կովկասեան փոխառութիւններ

1. աղբ	2. անթեղ «մոխիր»
3. բակ	4. բող
5. գաւառ	6. գղա՞կ
7. զովաղ «ընկեր»	8. լակոտ
9. խամուր, խամրիլ	10. խծուծ
11. խոխոմ	12. խոճկոր
13. խում, խմել	14. խոփ
15. խոռվ	16. ծանր
17. ծիր, ծրել	18. ծիւ «աթար»
19. ծիւրիլ	20. ծուխ
21. ծուծ, ծծել	22. կոճան «խող»
23. կուռ, կռել, կռան	24. հոռի
25. ճակ «էգ ձի»	26. ճաղ
27. ճաղադ «անտառ»	28. ճանճ
29. ճիպո	30. ճկոյթ
31. ճողոպուրտ «ընկոյզ»	32. մակ «վրայ»
33. մչակ	34. նժար
35. չլան «մոխիր»	36. չղուաբարոյ
37. չմորիլ	38. ոչխար

(*) Շարունակութիւն՝ մեծանուն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Ը. Գլուխ)։

39. ունջ «գանձ»

41. պոլոճ

43. վաղ, վաղիւ

45. տող

47. փառ

49. փշրել, փշուր

40. չանչ

42. ջախել, ջախջախել

— սահմի

44. տաղախ

46. ցմախ «բոյս է»

48. փարախ

50. փխրել, փուխր

Գ. Վերացերէնէնց յեդէն գիտականութիւններ

1. Արտաւայ «տաժարի ազդրի միսը»

3. բալղինջ «մուկ»

5. բանդակ «ռուպ»

7. գմիր «ռուսեղ»

9. գուլայ «սիրտ»

11. դէդէպուլ «վրացի այնպական»

13. թոկ «չուան»

15. խազ «գիծ»

17. խարբ «ազահ»

19. խորբալ «ցորեն»

21. ծէս

23. ծինամձողոր «մի պաշտօնեայ»

25. ծմել «սպանախ»

27. կէդ «մահակ»

29. կիտր «վարունգ»

31. ճիւ «սէդ»

33. ճղափնդիտէլ

35. Մամթաւար «պաշտօնեայ»

37. մաշիկ «կօշիկ»

39. չէթ «խենթ»

41. շքրիկ «սուրհանդակ»

43. չիտ «ճնճղուկ»

45. սոմար «չափ է»

47. տուտ «ճիւղ»

49. փոցիս

51. քած

2. բալախ «փշախոտ»

4. բաղբակ «բոյսը»

6. բոչոյ «փոքր ձի»

8. գութան

10. դղաՎփալ «թագուհի վրաց»

12. երիսթաՎ «իշխան վրաց»

14. թոշ «սառոյցի կտոր»

16. խատ «զարդանկար»

18. խիզան «պանդուխտ»

20. խտիտ «գիրկ»

22. ծիգնաւպար «դիւանադպիր»

24. ծիտ

26. ծօ, ծօլա

28. կինճ «մանր քար»

30. կոծոխուր «ծոր»

32. ճլել «նիհարութիւն»

34. ճոն «մուշտակ կարող»

36. Մամփուղ «իշխան»

38. մարմաշ «բարակ կտաւ»

40. շոատ «պանրի շիճուկ»

42. չեչ

44. ջոխ, «բիր»

46. տխիլ «կաղին»

48. փիճի

50. քալա «այ աղջիկ»

52. քշփել «սաստե՞լ»

Ահա այն բոլոր փոխառութիւնները, որ մեր կարծիքով հայերէն լեզուն կարող էր կնքած լինել հիւսիսային և հարաւային կովկասեան լեզուներէն. 13 բառ առաջին խմբից, 50 բառ երկրորդ խմբից և 52 բառ վրացերէնից ուշ ժամանակի փոխառութիւններ, ընդամենը 115 բառ:

Երբ մի ընդհանուր ակնարկ գցենք այս բոլոր փոխառութիւններէ վրայ, կը տեսնենք որ դրանցից շատ քչերն են ներկայացնում որեւէ կուլտուրական արժէք: Չհաշուելով երկրագործական ու գիւղատնտեսական բառերը (գութան, մշակ, ոչ-

խար, փարախ, խծուծ, խոփ, հաճար, կոճան, ճակ, ճղոպուր, բակ, կարաս), իբրև գուտ կուլտուրական արժէք ունեցող բառեր կարող ենք յիշել միայն ար-ջասպ, կոել, կոան, գդակ, նժար, բայց յատկապէս հոռի և սահմի բառերը. մնացեալ ամբողջ բառերը ներկայացնում են սովորական կեանքի հասարակ բաներ. ինչպէս՝ աղբ, անթեղ, լակոտ, ճանճ, ճիպր, ծիւ, ևն. ևն: Բայց այսպէս չեն լինում ազգից ազգ և լեզուից լեզու եղած փոխառութիւնները: Երբ մի ազգ մի ուրիշ ազգի լեզուից բառեր է փոխ առնում,

առնում է այնպիսի բառեր, որոնք իր կուլտուրական կեանքի որեւէ պահանջը չբացնէին։ Հայերէնը բազմաթիւ փոխառութիւններ ունի յունարէնից, բայց դրանք բոլորը կրօնական, գրական կամ գիտական տերմիններ են։ Հայերէնը բազմաթիւ փոխառութիւններ ունի պարսկերէնից, բայց այդ բոլորը պետական կազմակերպութեան, վարչական աստիճանների կամ պաշտօնների, արուեստների և գիտութեան վերաբերեալ տերմիններ են։ Այսօր էլ հայերէնը ռուսերէնից եւ եւրոպական լեզուներից զանազան բառեր է փոխ առնում, բայց բոլորն էլ ներկայացնում են որեւէ քաղաքակրթական կողմ։ Փոխ ենք առնում զապինական ու սուխարին, բայց ոչ թէ հասարակ կոճակը և հացը, որովհետեւ առաջինները կուլտուրական նորութիւններ են մեր կեանքի համար, իսկ երկրորդները մեզ վաղուց յայտնի սովորական իրեր։

Երբ մի ազգ կամ ժողովուրդ մի ուրիշ ազգի լեզուից փոխ է առնում սովորական կեանքի վերաբերեալ բազմաթիւ բառեր, դա արդիւնք է երկու բանի. կամ այն որ փոխառութիւնը ժողովուրդը ամբողջապէս ենթարկուած է փոխառութեան (պետական, կուլտուրական են.), և կամ այն որ փոխառութիւնը լեզուն իր մէջ ունի մի ուրիշ ձուլուած տարրի կամ ազդութեան լեզուն։ Առաջին դէպքի համար իբր օրինակ կարող են ծառայել հայերը Պոլսում կամ Նոր-Նախիջևանում։ Հայերէնը Պոլսում, իսկապէս ռամիկ կամ ժողովրդական հայերէնը, հազարաւոր փոխառութիւններ ունի թուրքերէնից, փոխառութիւններ՝ որոնք պատկանում են բոլորովին սովորական կեանքին։ Ինչպէս՝ սիւտ «կաթ», եօղուրտ «մածուն», իւզլում «խաղող», արմուտ «տանձ», պուլուտ «ամպ» են։ Եւ Այս փոխառութիւնները իրաւացի են, որովհետեւ Պոլսի հայերը, մանաւանդ հին ժամանակ, ամբողջապէս ենթարկուած էին տաճիկ պետութեան, իբրեւ նուաճուած և ստորադրեալ տարր։ Նոյնպէս հայերէնը Նոր-Նախիջևանում հազարաւոր փոխառութիւններ ունի ռուսերէնից, սովորական կեանքի վերաբերեալ։ Ինչպէս՝ քուխնի «խոհանոց», սփօս «վէճ», պէլյօ «ճերմակեղէն», փաթալօ «ձեղուն» են։ Եւ Այսպիսի փոխառութիւններն էլ իրաւացի

են, որովհետեւ հայերը Նոր-Նախիջևանում կլանուած են ամբողջապէս ռուսական տիրապետութեամբ, քաղաքակրթութեամբ ու գրականութեամբ։

Երկրորդ դէպքի համար իբր օրինակ կարող է ծառայել Փոքր-Ասիոյ, յատկապէս կեսարիոյ, Եոզղատի եւ Ատանայի թուրքերէնը, որ ունի սովորական և հասարակ կեանքի վերաբերեալ բազմաթիւ փոխառութիւններ հայերէնից, մինչև 200 հատ։ Այս փոխառութիւններն էլ ունին իրենց պատճառը. այդ այն է՝ որ հայերը Փոքր Ասիայում կորցնելով հայերէն լեզուն, ընդունել են թուրքերէնը իբրեւ մայրենի լեզու և իրենց հին լեզուից իրենց հետ են տարել զանազան բառեր, որոնք և մտել են ընդհանուր գործածութեան և նոյն իսկ թուրքերի լեզուի մէջ։ Այս դեռ այդ պարագան է, երբ ձուլուած ժողովուրդը միայն լեզուով և պետականօրէն է ձուլուած, ու դեռ կրօնապէս և ազգային տեսակէտով պահում է իր անկախ գոյութիւնը։ Իսկ երբ ձուլումը կատարեալ լինէր, խտրութիւնն էլ բոլորովին պիտի վերանար։ Այսպիսի օրինակներ տալիս է մեզ հնդկերէնը՝ որ ձուլել է իր մէջ՝ Հնդկաստանի զանազան բնիկներին, յունարէնը՝ որ ձուլել է իր մէջ՝ Յունաստանի նախաբնիկներին, լատիներէնը՝ որ Ֆրանսիայում ձուլել է իր մէջ կելտական ժողովուրդն ու լեզուն են։ այս բոլոր դէպքերում էլ ձուլող լեզուն ձուլուած լեզուից իբրեւ ժառանգութիւն է ստացել սովորական կեանքի վերաբերեալ զանազան բառեր։

Երկու դէպքերը հեշտութեամբ կարելի է զանազանել իրարից նրանով՝ որ առաջին դէպքում փոխառութիւնները շատ բազմաթիւ են և սովորական ու հասարակ փոխառութիւնների հետ, միաժամանակ և անպատճառ կան նաև կուլտուրական արժէք ունեցող բազմաթիւ բառեր։ Իսկ երկրորդ դէպքում փոխառութիւնները շատ մեծ թիւ չեն կազմում և միայն պատկանում են սովորական կեանքին։

Այժմ այս դատողութեանց համեմատ քննելով մեր կովկասեան փոխառութիւնները, պիտի տեսնենք որ նրանք ներկայացնում են վերոյիշեալ երկրորդ պարագան։ Հայերէնը փոխառութիւններ է կնքել կովկասեան լեզուներից ոչ թէ նրա համար,

որ կողմասեան ժողովուրդները կուտուրապէս բարձր էին և հայերը ենթարկուած էին նրանց ազդեցութեան, այլ որովհետև հայերի մէջ ձուլուել էին զանազան կողմասեան մանր ցեղեր, որոնք իրենց հետ բերին նաև իրենց հին մայրենի լեզուի հետքերը: Այդպիսի ազդութիւններ էին հիւսիս-արեւելքից Ուտէացիք և Աղուանները, որոնք բերին մեզ հիւսիսային կողմասեան լեզուախմբի պատկանող բառեր, և հիւսիս արեւմուտքից Փուգարացիք և Տայցիք, որոնք բերին իրենց հետ հարաւային կողմասեան լեզուախմբին պատկանող բառեր: Պատմութիւնը և հնագիտութիւնը հաստատում են, որ այդ ժողովուրդները, ինչպէս և ամբողջ կողմասեան ազգութիւնները, հին ժամանակ էլ ոչ միայն նշանաւոր քաղաքակրթութեան հասած էին, այլ և զուրկ էին հասարակ գրութեան արուեստից, ինչպէս մինչև այսօր էլ են այդ ազգութիւններից շատերը: Բոլորովին այլ է Պաղիւների հարցը, որ լինելով հասած մեծ կուլտուրական աստիճանի, ինչպէս ցոյց են տալիս իրենց թողած հոյակապ շինութիւնները և բեւեռագրական արուեստը, տուին հայ լեզուին ամէն կարգի փոխառութիւններ՝ նախ իրենց կուլտուրայի պատճառով և երկրորդ՝ իբրև նուաճուած կամ հայերի հետ ձուլուած ժողովուրդ: Պաղիւնները պատկանում են վերելում նկարագրած մեր կրկին դէպքերից հենց երկուսին էլ: Հայերի և խաղիւնների համեմատութիւնը այն է՝ ինչ որ թուրքերի և պարսիկներինը Ատրպատականում. առաջինները անքաղաքակիրթ նուաճողի դերում, երկրորդները քաղաքակիրթ նուաճեալի դերում. աւելի յետոյ երկու տարրերը ձուլուած իրար հետ՝ առաջինի ազգային անուան տակ և երկրորդի կուլտուրայի ազդեցութեամբ:

Այստեղ կարեւոր է յիշել մի վերջին հանգամանք:

Թէև մեզ իսպառ անձանօթ են Պաղիւնների և կողմասեան ազգութիւնների ցեղակցական ու լեզուական յարաբերութիւնները, բայց անկարելի է չընդունել որ նրանց բազմադարեան հարեւանութիւնը ազդած լինի միմեանց լեզուի վրայ. զանազան կողմերից անշուշտ եղել են փոխառութիւններ. այսպէս հիւսիսային կողմասեաններից փոխառութիւններ անցած կը

լինին անշուշտ հարաւայիններին և փոխադարձաբար. նոյնպէս Պաղիւնների լեզուից զանազան փոխառութիւններ անցած կը լինին թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմասեաններին և փոխադարձաբար: Այսպէս օրինակ, մենք զիտենք որ մեակ բառը գտնուում է թէ հիւսիսային և թէ հարաւային կողմասեանների մէջ, ուստի անշուշտ մի փոխառու կողմ կայ: Եթէ այդպէս է, ուրեմն մեր 63 կողմասեան փոխառութիւնների գոնէ մի մասը կարող է մեզ հասած լինել անուղղակի ճանապարհով. այսինքն կողմասեաններից անցած նախ Պաղիւններին և Պաղիւններից էլ անցած հայերէնի՝ իբրև Պաղիւական բառ. — կամ կարող է նաև ընդհակառակը՝ Պաղիւերէն մի բառ անցած լինել կողմասեաններին և յետոյ նրանցից անցած հայերէնի. — և կամ վերջապէս Պաղիւերէն մի բառ մի կողմից անցած լինել կողմասեաններին և միւս կողմից հայերին, այնպէս որ այսօր հայերէնն ու կողմասեանները իրար նման են դուրս դալիս, մինչդեռ իրապէս կապ չկայ նրանց մէջ և կողմասեան փոխառութիւն համարուած այդ բառերը իսկի կողմասեան էլ չեն, այլ Պաղիւական: Այս վերջին ենթադրութիւնը երբեմն ակնբեր է դառնում. օրինակ՝ հայերէն գաղաճոս «որմնադիր» հազուադուր բառը, որ բնաւ հայերէն բառի կերպարանք չունի, կայ նաև վրացերէնի մէջ գալաճոգի, կալաճոգի ձեւով և թուշերէնի մէջ կալաճ ձեւով: Արդ՝ այս բառը, ինչպէս հայկական չի երեւում, նոյնպէս ընդհանուր վրացական էլ չէ և վրացական արմատներով էլ չի մեկնում. ուստի հաւանական է որ Պաղիւերէն լինի և շինարար Պաղիւներից անցած լինի թէ Հայերին և թէ Վրացոյց: Նոյնպէս հայերէն ծորել «հոսիլ, քամուիլ» բառը՝ որ միաժամանակ կայ Ուտէացոց մէջ ծորեմուն և Վրաց մէջ ծուրվա ձեւով, բայց չի գտնուում ոչ մի ուրիշ կողմասեան լեզուի մէջ, հաւանաբար Պաղիւական է: Կարելի է կարծել որ յատկապէս կուլտուրական արժէք ներկայացնող փոխառութիւնները, որ մենք մինչև այժմ կողմասեան էինք համարում, իրապէս Պաղիւերէն բառեր են թէ հայերէնի և թէ կողմասեան լեզուների մէջ թափանցած:

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ